

משחק הכיסאות מושבי בית הכנסת בראי פנקסי הקהילות

פנקס בית הכנסת של קהילת פרוסניץ (CS-29), דף קטן, ע"ב ק"י"ח ע"א, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי

אי

אז בעיר פרוסניץ (פרוסטיוב, Prostějov, Proßnitz) שבמורביה, בראשית המאה ה־18, נערה יתומה בשם חנה שנייטיך קיבלה במתנה ארבעה מושבים בעזרת הגברים של בית הכנסת המרכזי. בפנקס בית הכנסת נכתב שהבעלים הקודם של אותם מושבים, וזה שהעניק אותם במתנה ליתומה, הוא הקצין המפורסם יצחק אופנהיים, שהתגורר בכלל בבירת האימפריה – בווינה, כמה ימי מסע דרומה מפרוסניץ. לפי הפנקס, המושבים שהעניק אופנהיים לחנה שנייטיך, ניתנו לה למעשה כנדוניה, והגביר הנדיב העניק אותם ליתומה בתנאי אחד: שהנערה תיכנס לחופה כשהיא בתולה. אחרת, כך נמסר בפנקס, שניים

מארבעת המושבים יעברו ליורשי הזכרים של אבי היתומה, ושני המושבים הנותרים יימכרו ותמורתם תינתן לקרן עבור כלות עניות שאין ביכולתן להעמיד נדוניה ראויה. כיצד התגלגלו ארבעה מושבי בית הכנסת של פרוסניץ לידיי של יהודי מווינה? ומה יכולה אישה לעשות עם מושבים בעזרת הגברים של בית הכנסת? התשובות לשאלות אלו מצויות גם הן בפנקס בית הכנסת – פנקס שתכליתו העיקרית לתעד באופן שיטתי את העברת הבעלות של כל אחד ואחד ממושבי בית הכנסת.

בית הכנסת בבוסקוביץ' ("מסע אל המורשת היהודית")

בית הכנסת בפרוסניץ ("מסע אל המורשת היהודית")

המיסים שמתעדים את ההכנסות ואת ההוצאות של הקהילה, פנקסי מוהלים שנרשמו בהם בני הקהילה שנכנסו כבריתו של אברהם אבינו, ופנקסי החברה קדישא שמתועדות בהם תקנות קבורה שונות. כאמור, פנקסי קהילות ופנקסי בית הכנסת בכללם, החלו את דרכם ככלי מנהלי, אולם כיום הם משמשים מקור יוצא דופן לדיעוץ שונות על אודות חיי הקהילה העשירים של היהודים.

נכסי דלא נידדי

פנקסי בית הכנסת נועד לעגן בכתובים את הבעלות על מושבי בית הכנסת. הסיבה בגינה התערור הצורך לערוך רישום כזה מסבירה גם את המקרה שבו פתחנו: בראשית העת החדשה מקומות הישיבה בבית הכנסת היו נכסים לכל דבר ועניין. הם עברו בירושה, הוענקו כנדוניה, נקנו כהשקעה והוחזקו בשותפות. כאשר בעליהם – גבר או אישה – נקלעו למצוקה או נזקקו לכסף נזיל – ניתן היה למשכן אותם כנגד הלוואה. פנקסי בית הכנסת מילאו תפקיד חשוב בהליכים מעין אלו. בדומה למרשם המקרקעין (טאבו), הם אלו שהעניקו את הוודאות שאיפשרה לערוך עסקאות במושבי בית הכנסת.

כל עמוד בפנקסי בית הכנסת מוקדש למושב אחד: בראש העמוד יופיע תיאור מיקומו היחסי של המושב, ולאחריו, שורה אחר שורה, קורות יושביו – לעיתים אף לאורך מאות שנים. כך למשל אחד מן המושבים שהוענק כנדוניה לחנה שנייטיך, נמצא בשורת המושבים הקדמית של בית הכנסת: "מקום ראשון על הזידל [מושב] במנורה ימנית ופניה לדרום". על בעליו הקודמים

תיעוד כעדות להתפתחות היסטורית

הפנקסים והרישום המדוקדק בהם, הם חלק מעלייתם של מנגנוני ניהול הולכים ומסתעפים ותיעוד הולך וגובר של היבטים שונים של חיי החברה באירופה בראשית העת החדשה. מגמה זו מהמאה ה-16 ואילך הובילה בסופו של דבר להתגבשות המדינה המודרנית, ועבור חוקרים היא מציינת את ראשיתה של העת החדשה.

התפתחות היסטורית משמעותית זו לא פסחה גם על היהודים. בתוך תהליך זה, החלו גם הקהילות היהודיות לגבש מערכת פנימית של תיעוד. כבר בימי הביניים המאוחרים הייתה נהוגה כתיבה מקומית על מנהגים ומסורות. לצד כתיבה זו, בראשית העת החדשה החלו קהילות יהודיות ויחידים להעלות על הכתב גם רישומים ביורקטיים הקשורים בניהול בית הכנסת והקהילה. הקהילות תיעדו בפנקסיהן תקנות שונות: כיצד נבחרים הפרנסים ומנהיגי הקהל, מי אחראי לקנות אתרוגים לסוכות, מהו מספרם המקסימלי של התלמידים בחדר, ועוד. כיום, כשמונים שנה לאחר חורבנה של יהדות אירופה, פרויקט הפנקסים שמנוהל על ידי הספרייה הלאומית מנגיש לקהל את האוצרות הטמונים במסמכים אלו.

הקטלוג המקוון של הפרויקט מכיל סריקות באיכות גבוהה של כ-400 פנקסים שמרביתם מצויים כיום בירושלים וחלקם פזורים בין ספריות וארכיונים באירופה ובארצות הברית. המיזם מתמקד ב"תור הזהב" של השלטון העצמי היהודי באירופה – בין השנים 1500-1800, ומלבד פנקסי התקנות ופנקסי בתי הכנסת, ניתן למצוא במאגר פנקסים במגוון תחומים: פנקסיהם של גובי

בית הכנסת בבוסקוביץ' ("מסע אל המורשת היהודית")

עסקי כסאות

לא רחוק מפרוסניץ, בעיר בוסקוביץ', מתייחסות תקנות הקהילה למכירת מושב בבית הכנסת באותו אופן שבו הן מתייחסות למכירתם של נכסי דלא ניידים אחרים. לא זו בלבד שהתקנות בבוסקוביץ' דורשות את הסכמתם של ראשי הקהל לכל עסקה שכזו, הן אף מציבות כתנאי למכירה הכרזה מקדימה בבית הכנסת בימים שני, חמישי ושוב שני. רק אם לא נמצאו מתנגדים, המכירה מתקיימת.

ערכם הכלכלי של המושבים בבית הכנסת הוכר לא רק על ידי יהודים שעשויים היו לפקוד אותו מעת לעת. בפנקס בית הכנסת של פרוסניץ מתועדים מספר מקרים שבהם עוקלו מושבים לטובת קופתו של הדוכס כנגד תשלומי מיסים שהתעכבו יתר על המידה. כמו כן, כדרכו של עולם, במשך השנים התעוררו לא אחת סכסוכים משפטיים שנוגעים לבעלות על מושבי בית הכנסת. מקרים משפטיים שעוסקים בסכסוכים כאלו אנו מוצאים לא רק בפנקסים, אלא גם בספרות השו"ת. בשו"ת "צמח צדק" של רבי מנחם מנדל קרוכמל, מי שכיהן כרבה של פרוסניץ במחצית המאה ה-17, מופיעה שאלה שנוגעת להוספת מושבים במרווחים שבין המעברים (סימן צ"ד). בעלי בתים מהקהילה מחו כנגד הוספת מקומות חדשים והקהילה פנתה בעניין אל הרב. טענתם של המוחים הייתה לפגיעה ברווחתם, היינו פגיעה במקום המרווח שהיה להם וגם פגיעה בערך מושביהם. כנגדם עלתה הטענה שמכיוון שכל המושבים בבית הכנסת כבר תפוסים ולא ניתן לקנות מקום "אפילו ביוקר", ערך המושבים לא יפגע

של מושב זה, בראשית המאה ה-17, נמנה "שלום במוהר"ר גרשון ב"ק מחוקק". משפחת ב"ק היא משפחה ידועה ביותר של מדפיסים [מחוקקים] שהחלה לפעול במאה ה-16 בוונציה, ובראשית המאה ה-17 העתיקה את מושבה לפראג ובה הפעילה בית דפוס במשך למעלה ממאה שנים. יעקב בן גרשון ב"ק מחוקק, אחיו של שלום ומי שהפעיל את בית הדפוס בפראג, מופיע גם הוא בפנקס בית הכנסת של פרוסניץ. מלבד היותו גבאי הצדקה של הקהילה, הוא החזיק בבעלותו מספר מושבים בבית הכנסת והעניק אותם כנדוניה לכל אחת מבנותיו.

בעלים נוסף של אותו מושב בבית הכנסת היה האלוף ר' משה אשכנזי בן הר" יוסף שנייטיך – אביה של חנה. משה שנייטיך, כפי שמתועד בפנקס, שיעבד את המושב שבקדמת בית הכנסת, יחד עם מושב נוסף שהיה בבעלותו – במיקום קצת פחות מרכזי – כנגד הלוואה שקיבל מיצחק אופנהיים. משה נפטר בטרם הספיק להשיב את חובו וכך עברו שני המושבים לידיו של יצחק. באילו נסיבות שועברו המושבים או איך נפלו לידיו של יצחק אופנהיים שני מושבים נוספים, כנראה לעולם לא נדע.

פנקסי הקהילות טומנים בחובם מידע רב שעשוי להעשיר את ידיעתנו במגוון רב של תחומים. בעבר, גם חוקרים שהתעניינו בחיי היום יום של היהודים נסמכו בעיקר על מקורות שמצויים בספרות הנדפסת. רק בשנים האחרונות החל העניין בפנקסים לצבור תאוצה והמידע שגלום בהם עשוי להעשיר היבטים רבים שעד היום המידע לגביהם נסמך בעיקר על השערות.

שטר בעלות על מושב בבית הכנסת בעיר אלטונה, גרמניה (AHW-27), הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי)

מס' קניין	שם הקניין	מס' קניין	שם הקניין
1	אברהם בן יצחק	1	אברהם בן יצחק
2	אברהם בן יצחק	2	אברהם בן יצחק
3	אברהם בן יצחק	3	אברהם בן יצחק
4	אברהם בן יצחק	4	אברהם בן יצחק
5	אברהם בן יצחק	5	אברהם בן יצחק
6	אברהם בן יצחק	6	אברהם בן יצחק
7	אברהם בן יצחק	7	אברהם בן יצחק
8	אברהם בן יצחק	8	אברהם בן יצחק
9	אברהם בן יצחק	9	אברהם בן יצחק
10	אברהם בן יצחק	10	אברהם בן יצחק
11	אברהם בן יצחק	11	אברהם בן יצחק
12	אברהם בן יצחק	12	אברהם בן יצחק
13	אברהם בן יצחק	13	אברהם בן יצחק
14	אברהם בן יצחק	14	אברהם בן יצחק
15	אברהם בן יצחק	15	אברהם בן יצחק
16	אברהם בן יצחק	16	אברהם בן יצחק
17	אברהם בן יצחק	17	אברהם בן יצחק
18	אברהם בן יצחק	18	אברהם בן יצחק
19	אברהם בן יצחק	19	אברהם בן יצחק
20	אברהם בן יצחק	20	אברהם בן יצחק
21	אברהם בן יצחק	21	אברהם בן יצחק
22	אברהם בן יצחק	22	אברהם בן יצחק
23	אברהם בן יצחק	23	אברהם בן יצחק
24	אברהם בן יצחק	24	אברהם בן יצחק

סימון מקומות הישיבה מתוך פנקס בית הכנסת של קהילת קריילסהיים, גרמניה 1884 (D-Crl-2, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי)

את הקיום היהודי בגולה ורואה בהווה החולף מצב זמני שאין להשתקע בו. לעומת זאת, בנוסח המכר שמופיע בפנקסי בית הכנסת נחשף פן אחר, שמעניק יציבות ותוקף לחיים היהודיים בגולה. הנוסח השגור בפנקסים קובע שהמכירה היא "לו ולבניו לחלוטין ולצמיחות עלמין", ללא תנאי וללא סייג. כאשר מדובר במקום ישיבה בבית כנסת, נוסח המכירה מניח תפיסה של יציבות ארוכת טווח. מחשבות על זמניותה של הגולה או התייחסות לגאולה העתידית – מחשבות שעומדות במרכז של התפילה – כלל אינן עולות כאן. באופן פרדוקסלי פעולת הקניין של מושב בבית הכנסת נעשית מתוך ניתוק מוחלט מן התכנים שעמם מקושר מקום זה. הנוסח הפקידותי שבו נרשמת העברת הבעלות משקף בכנות את היחס למציאות ואת האופק בערו חשבו היהודים על קיומם. עבור היהודי שהיה חלק מן הקהילה ושהחזיק במושב בבית הכנסת, הגלות איננה מצב זמני והגאולה לא חייבת להיות תנאי לכל קניין. מבחינתו, מקום הישיבה שקנה הוא מקום שבו הוא ובניו אחריו יוכלו להתמיד ולשאת בו תפילה לגאולה עד לקץ הימים.

ומה עלה בגורלה של חנה שנייטיך?

הרשומה הבאה בפנקס בית הכנסת של פרוסניץ מגלה שהמושב עבר לבעלותו של אחיה, יוסף, בנו של משה שנייטיך. למרבה הצער הרשומות התמציתיות לא מספקות די פרטים בשביל לדעת בוודאות באילו נסיבות עבר המושב לאחיה של חנה. איננו יודעים אם נישאה או מה עלה בגורלה – אף על פי כן, די בפרטים הידועים לנו כדי לעורר את הדמיון.

כתוצאה מהוספת מספר מצומצם של מושבים.

כאמור, בפנקסי הקהילות מצוי מידע חשוב שאינו נמצא במקורות אחרים. למשל, העובדה שמשפחת ב"ק, משפחת המדפיסים, התגוררה בפרוסניץ לא הייתה ידועה עד כה, ומיקום המושבים שהיו בבעלותם עשוי לתת מושג מסוים על שגשוג עסקי הרפוס שלהם. מושבים בקדמת בית הכנסת, בסמיכות למושביו של רב הקהילה, היו מושבים השמורים על פי רוב להנהגת הקהילה. מידע מעניין לא פחות מצוי בין השורות של פנקס בית הכנסת. מעקב אחרי סידור המושבים מגלה שחלקם פנה לצפון, חלקם לדרום, וחלקם למזרח – סידור הישיבה של קהילת פרוסניץ נהג על פי סדר הישיבה המקובל בקהילות ספרדיות. בתי כנסת אשכנזים נוהגים לסדר את המושבים כשכולם פונים לכיוון התפילה.

ישיבה של מעלה וישיבה של מטה

רישומים שמתעדים ביושב נתונים בירוקרטיים לא נחשבים כמקור מעורר השראה. פנקסי בית הכנסת לא עולים בדעתנו כמקור שניתן להפיק ממנו תובנות באשר לחיי הרוח של היהודים. ואולם, ברישומים אלו מצוי לקח חשוב: כשהם "משייחים לפי תומם", פנקסי בתי הכנסת מאפשרים לנו להכיר היבט של חיי היום-יום היהודיים שלא מצוי בספרות ההלכה וההגות. הם פותחים צוהר אל השקפת עולמם של בני אדם מן השורה, כאלו שלא נמנו על העילית הלמדנית. בדרשות רבניות, בתפילות ובספרות הקבלית אנו נמצא בדרך כלל עמדה שמבכה

לעיון נוסף

1. י. הלפרין, תקנות מדינת מערין (ת"י-תק"ח), חברת מקיצי נרדמים, תשי"ב.
2. פנקס בית הכנסת של פרוסניץ במאגר הפנקסים:

https://web.nli.org.il/sites/NLIS/he/ManuScript/Pages/Item.aspx?ItemID-PNX_MANUSCRIPTS990047777910205171

M. Raeff, "The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth and Eighteenth Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach", *The American Historical Review* 80, 5 (1975), pp. 1221-1243